

21

Merkkejä pyhän tulen rituaaleista Iranin arkeologisessa maisemassa

---

Mirette Modarress Julin

Abstract

This article examines the much-debated topic of early Zoroastrian fire rituals and sites. Specifically under scrutiny are the enigmatic Median site of Nushijan and Achaemenid Pasargad. What do their material remains in the archaeological landscape imply? The answers are sought in the earlier studies and through personal observation of the sites.

The research indicates that the sacred precinct of Pasargad, the plinths behind the hills of palace area, attests to kingly Zoroastrian fire ceremonies conducted outdoors. The plinths have undoubtedly been a model for (5th century BCE) Achaemenid cliff sculptures of Naghsh-e Rostam burial site, which show similar pedestals in the royal fire ceremonies (cf. Stronach 1978).

Nushijan's sacred landscape, a temple on a hill in the middle of a wide open plain, its cross-shaped plan and wall decoration suggest the temple represents probably a cult of Mithra (cf. Hozhabri 2013a). A sanctuary of Mithra would conform with the reverent filling of the building and its closing, since Zoroastrianism was gaining ground in the 6th century BCE, especially after Cyrus the Great ascended to the throne of Persia. Finally, Nushijan's temple differs in its construction and in its sacred landscape from the Pasargad precinct, in part because they represent different – though relatively parallel – ways of veneration of fire, one for Mithra the other for Ahuramazda.

Keywords: fire temple, fire altar, Mithra, Nushijan, Pasargad.

Avainsanat: tulitemppeli, tulialttari, Mithra, Nushijan, Pasargad.

21.1 Johdanto

Pieni paviljonkimainen rakennus korkean kukkulan laella näkyy kauas ympäröivään laaksoon. Rakennuksesta on huikeat näkymät yli tasangon. Se on yksi monista, joita löytyy eri puolilta Irania. Niitä kutsutaan ”tulien paikaksi”, *Atashkadeh* (myös *Atashgah*, *chahartagh*), ja tässä artikkelissa tulitemppeliksi.¹ Ne liitetään yleisesti zarathustralaisuuteen, jonka pyhien rituaalien peruselementti on tuli.

Tulen pyhyyden ja sen rituaalien muotoutumisen varhaisvaiheista on Iranissa niukasti arkeologista tietoa, niihin liittyviä materiaalisia jäännöksiä on tunnistettu ja löydetty suhteellisen vähän.² Tulikinnat löydöistä ovat usein kiistanalaisia ja väittelyn kohteena. Artikkelissa luon lyhyen katsauksen

Iranista löydettyihin maisemassa havaittaviin tulen rituaalien rakenteellisiin jäännöksiin. Käsittelen niistä muutamaa lähemmin, kohteita, joissa olen vieraillut ja tehnyt omakohtaisia havaintoja. Mitä merkkejä varhaisista tulen rituaaleista on nähtävissä maisemassa? Minkälaisissa paikoissa uskonnollisia menoja harjoitettiin, miten kohteita on tulkittu?

21.1.1 Varhainen zarathustralaisuus ja pyhän tulen rituaalipaikat

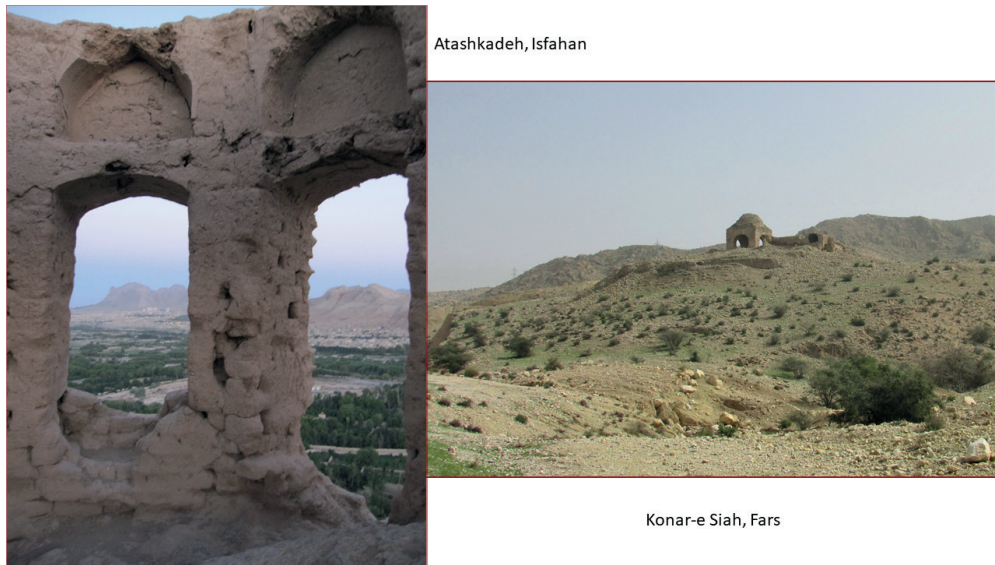
Tuli on ollut tärkeä elementti ihmiskunnan kehityksessä. Se toi valoa ja lämpöä sekä mahdollisti ruoan kypsentämisen. Tuli oli apuna myös työvälineiden valmistuksessa ja rakentamisen hankkeissa, sillä pidettiin petoja loitolla ja lähetettiin viestejä. Aurinko ja salammat muistuttavat tulesta, ja käsitys tulen pyhydestä sekä siihen liittyviä palvontamenoja on luultavasti ollut tulenkäytön synnystä asti. Myös indoiranilaisilla paimentolaisilla tuli liittyi uskomuksiin ja uskonnollisiin käsityksiin. Nykyisen Iranin alueella ja laajemmin iranilaisen kulttuuripiirin keskuudessa Länsi- ja Keski-Aasiassa tuli sai erityisaseman muiden luonnon peruselementtien kuten veden ohella. Tulen pyhyys ja kunnioitus³ liittyy zarathustralaisuuteen, mutta myös sitä edeltäneeseen niin kutsuttuun iranilaisten vanhaan uskontoon. (Esim. Boyce 1985[1979]: 4; Foltz 2013: 15–16.)

Zarathustralaisuus oli aikansa varhaisimpia maailmanuskontoja. Profeetta Zarathustra eli ja vaikutti muinaisen Iranin alueella todennäköisesti toisen vuosituhannen lopulla ennen kristillisen ajanlaskun alkua, tosin jotkut tutkijat sijoittavat hänet jopa 600-luvulle eaa.⁴ Se vaikuttaa kuitenkin liian myöhäiseltä ajankohdalta, sillä Kyyros II Suuren (Ir. *Kourosh-e Bozorg*, hallitsi 559–530 eaa.) hallintokauden alkaessa zarathustralaisuus oli jo vakiintunut uskonto. Lisäksi toiselta vuosituhannelta eaa. tunnetaan zarathustralaisuuden pyhiä hymnejä, jotka ovat siirtyneet suullisena perinteenä, lähinnä pappien säilyttämänä muistitietona (Boyce 1985[1979]: 18). Niin ikään tulen rituaaleja pitivät yllä papit, joita kutsuttiin termillä *magu* (Fi. maagi, lat. *magus* mon. *magi*) (Boyce 1985[1979]: 48). Herodotos (1.101) mainitsee heidät yhtenä meedialaisista heimoista. Zarathustraa voi pitää uskonpuhdistajana, sillä hän saarnasi yksijumalaisuuden uskoa. Muita aikaisempia jumaluuksia ei kuitenkaan täysin kitketty ihmisten uskonnollisesta valikoimasta (esim. Boyce 1985[1979]: passim; Foltz 2013: passim; Hozhabri 2013a; Razmjou 2006). Pääjumalan Ahuramazdan rinnalla merkittäviä olivat valon ja oikeudenmukaisuuden jumaluus Mithra (*Mitra* $\approx$ *Mehr*) sekä varsinkin myöhempinä vuosisatoina veden jumaluus Anahita.

21.2 Tulipyhätöt Iranin arkeologisessa maisemassa

Tulen rituaaleihin liittyvät rakennukset ja rakenteet ovat maisemassa erottuvia merkkejä menneisyydestä. Yksi varhaisimmista pyhän tulen rituaaleista kertovia jäännöksiä on *Nushijanin* temppeli. Tutkimuksen mukaan (Stronach & Roaf 2007: 217) se rakennettiin 700-luvulla eaa. Joidenkin tutkijoiden mukaan Nushijanin yhdistäminen zarathustralaisuuteen on kyseenalaista, ja Kaakkois-Iranissa sijaitseva *Kuh-e Khwaja* on tulkittu vanhimmaksikin tunnetuksi zarathustralaiseksi tulitemppeliksi Iranin alueella. Se on ajoitettu huomattavasti myöhemmäksi, parthialaisten (Ir. *ashkanian*, n. 240 eaa.–224 jaa.) varhaiskaudelle (esim. Boyce 1975: 461; Kaim 2004).

Toinen merkittävä jäännös on pyhän tulen alttarialustat⁵ Kyyrosin perustamassa kuninkaallisessa keskuksessa, Pasargadissa. Lisäksi tuliseremonioita kuvataan kallioseinämissä akhaimenidi (Ir. *hakhamaneshi*, n. 560–330 eaa.) kuninkaiden haudoissa lähellä Persepolista sijaitsevassa Naghsh-e Rüstamissa.

Kuva 21.1. Näkymä tasangolle Isfahanin Atashkadeh-temppelistä (vas.). Konar-e Siah (oik.) Kuvat M. Modarress 2012 & 2017.

Molemmissa kohteissa on akhaimenidien varhaisen hallintokauden aikaisia tornimaisia rakennuksia: Pasargadissa niin kutsuttu *Zendan-e Suleiman* ja Naghsh-e Rustamissa *Kaaba Zardoust*. Rakennusten funktio on kuitenkin dilemma, jota on yritetty ratkaista yli toista sataa vuotta. Niitä on pidetty tulitemppeleinä, hautamonumentteina, kruunajaisiin ja/tai hallinnollisiin sekä uskonnollisiin seremonioihin liittyvinä arkistoina tai välineistön säilytyspaikkoina (viittauksia tulkintoihin esim. Potts 2007; Schippmann 1971: 185–199, 204–208; Shahbazi 2005 [1978]: 46–63; Stronach 1978). Mikään teorioista ei ole vielä täysin pitävästi perusteltu. Zendan ja Kaaba -tornirakennuksissa ei ollut aukkoja ovea lukuun ottamatta, joten ne eivät vaikuta sopivilta tulensijan sijoituspaikoilta.

Useat tulensijat ovat ylhäällä kukkulalla, paikalla, joka näkyy ja josta näkee kauas. Esimerkiksi Isfahanissa sijaitseva niin kutsuttu Atashkadeh (Kuva 21.1) on korkean ja jyrkän kukkulan laella. Sen funktiosta ja elinkaaresta on erilaisia tulkintoja. Kukkulan rakennuks(i)en ensivaiheet liittyvät mahdollisesti elämläiseen aikaan, noin kolmen tuhannen vuoden taakse (Kazemi et al. 2015: 356–357 viittaa Jafari Zand 2002: 156).⁶ Ilmeisesti parthialaisten tai sassanidien (Ir. *sassanian*, 224–651 jaa.) aikaan paikka on otettu käyttöön Mithran temppelinä.

Sassanidien hallituskausi oli tulitemppeleiden kulta-aikaa.⁷ Heidän kaudellaan zarathustralaisuus sai vahvan aseman valtion uskontona, mikä sillä oli jo osittain ollut akhaimenidien alkukaudella, erityisesti Dareios I Suuresta (Ir. *Darioush-e Bozorg*, 522–486 eaa.) lähtien, hiipuen kuitenkin hallitsijoiden vaihtuessa. Sassanidien kaudella tulen pyhätöt saivat niille tyypillisen muodon, joka tunnetaan nimellä *chahartagh*. Rakennus on neliömäinen ulkomuodoltaan. Siinä on ristimäinen pohjakaava ja neljä pilaria, joiden välissä kaaret sekä päällä pyöreä kupoli. Chahartaghit ovat näkyviä monumentteja maisemassa. Yksi esimerkki niistä on Konar-e Siah (Kuva 21.1) eteläisessä Iranissa, aikoinaan merkittävä paikallinen pyhän tulen keskus (esim. Schippmann 1971: 97–99). Temppelirakennuksen muoto ja sijainti kuvaavat hyvin aikansa zarathustralaisia rakennuksia. Ne muodostuivat vuosisatojen saatossa perinteeksi, joka jatkui uusin merkityksin islamilaiselle ajalle. Varhaisimmat tunnetut tulen rituaaleihin liittyvät materiaaliset jäännökset kuitenkin poikkeavat chahartagheista muodoltaan ja rakenteeltaan sekä osittain sijoittumisessa maisemaan. Tarkastelen seuraavaksi niistä kahta, *Nushijanin*⁸ ja *Pasargadin* tulen paikkoja.

21.2.1 Enigmaattinen Nushijan

Nushijan sijaitsee lähellä Malayeria keskisessä Iranissa, noin 60 km nykyisestä Hamadanin kaupungista etelään. Hamadan on puolestaan rakennettu muinaisen Meedian keskuksen Ekbatanan (Ir. *Heghmataneh*) päälle, joten aikoinaan Nushijan sijaitsi Meedian valtokeskuksen (n. 850–550 eaa.) piirissä. Keskellä Joukarin tasankoa kohoaa kukkula, jonka harjalla on temppelin ja sitä ympäröivien rakennusten jäännökset. David Stronachin ja Michael Roafin vuosien 1967–77 kaivauksissa kukkulalta löytyi kahdesta rakennuksesta tulialttarin jäännökset. Toinen alttareista oli suhteellisen hyvin säilyneen noin 8–10 m korkean (leveys 16 x 16 m) tornimaisen rakennuksen sisäosassa. Maisemallisesti rakennus, tutkijoiden nimeämä keskustemppli (*Central Temple*), sijaitsi näkyvällä paikalla keskellä kukkulaa. Rakennus oli muodoltaan ristipohjan sisälle upotettu neliö (*stepped lozenge*). Muoto lisäsi vaikuttavuutta, sillä valo liikkui auringon mukana kulmikkailla seinillä luoden vaaleita ja tummia heijastuksia. Rakennus enteili myöhempää iranilaista arkkitehtuuria: Akhaimenidien tummien ja vaaleiden tiilien koristeellista vuorottaiskäyttöä sekä islamilaisen ajan 900- ja 1000-lukujen hautamonumentteja. (Stronach & Roaf 2007: 67–92.) Nushijanin kukkulan länsiosassa oli toinenkin alttarin sisältänyt rakennus (*Old Western Building*). Altari oli tuhoutunut, mutta sen paikka oli havaittavissa (Stronach & Roaf 2007: 93–106). Myöhemmin keskustemppelin ympärille rakennettiin myös muita rakennuksia, kuten linnoitus ja/tai varastoja sekä 12 pylvään sali.⁹

Nushijanissa keskustemppli ja altari ovat poikkeuksellisia tarkasteltaessa zarathustralaisuuden ja/tai pyhän tulen varhaisvaiheita. Herodotoksen (1.131) mukaan persialaisilla ei ollut uskonnollisia menoja varten erillisiä temppeleitä. Varhaisin tulen kunnioitus tapahtui joko kotiliesien ääressä tai puhtailla paikoilla luonnossa (esim. Boyce 1975: 455). Nushijanin altari on sen sijaan syvällä rakennuksen sisällä. Se on takimmaisen huoneen reunassa sisääntulon vasemmalla puolella. (Kuva 21.2.) Stronachin ja Roafin (2007: 82–83) mukaan alttarihuoneen oven suuaukolle rakennettiin ylimääräinen seinäuloke, ilmeisesti piilottamaan alttarin näkyvyyttä ulkopuolisilta oven avautuessa. Alttarihuoneen seinillä oli koristeltuja syvennyksiä ja upotettuja ristikuvioita (Stronach & Roaf 2007: 196).

Kuva 21.2. Nushijan. Portti ja käytävä alttarihuoneeseen (vas. ylh.) Näkymä tasankolle (vas. alh.) Alttarihuone, tulensija peitettyinä (edessä vas.). Kuvat M. Modarress Julin 2012.

Kuva 21.3. Pasargadin seremonialliset tulialttarijalustat. Kuva M. Modarress 2017.

Nushijanin pyhätön tulensija on Iranin varhaisin tunnettu tulialttari. Se on savitiilinen, porrasmainen ja ylöspäin levenevä¹⁰ noin 85 cm korkea tulenjalusta. Tulenpolton syvennys keskellä alttaria on matala¹¹ (Ø n. 23 cm, syvyys 7 cm) (Stronach & Roaf 2007: 83–84: Fig 2.13).

Ehkä kaikkein erikoisinta Nushijanissa on se tapa, millä temppelirakennus oli myöhemmässä käyttövaiheessa suljettu. Rakennus oli täytetty sisätiloistaan harkiten ja huolella kivimurskalla noin 6 metrin korkeuteen, sen jälkeen pari metriä kivien ja saven sekoituksella sekä lopuksi päällystetty savitiilillä huomaamattomaksi. Myös rakennuksen ovet oli muurattu umpeen. (Stronach & Roaf 2007.)¹² Täyttörituaali on epäilemättä ollut uskonnollinen tapahtuma ja siihen on tarvittu merkittäviä resursseja (esim. Curtis 2005: 241; Hozhabri 2013a). Täyttö kertoo, että rakennus on haluttu säilyttää koskemattomana todennäköisesti sen pyhyyden vuoksi, ehkä ajatuksena oli myöhempi uudelleenkäyttöönotto. Stronachin ja Roafin (2007: 213) mukaan tarkoituksena saattoi olla uuden avoimen paikan rakentaminen ulkona suoritettavia pyhiä rituaaleja varten.

21.2.2 Kuninkaallinen tulensija Pasargad

Viimeistään Kyyros Suuren hallituskaudella saivat alkunsa kuninkaalliset tulen rituaalit. Näistä varhaisin tunnettu tuliseremonian paikka on Pasargadissa. Kyyrosin hallintokeskuksen yhteydessä on rakenteita – mutta ei rakennettua temppeliä – tulen rituaaleja varten.

Tulialttarin maisema Pasargadissa on täysin toisenlainen kuin Nushijanissa. Pyhän tulen seremoniapaikka sijaitsee tasangolla palatsialueen luoteispuolella lähellä kukkuloita, mutta palatsialueelta lähestyttäessä niiden takana. Kohteessa on kaksi kivistä kuutiomaista alustaa muutaman metrin päässä toisistaan,¹³ niistä toiseen liittyy jyrkkä portaikko (Kuva 21.3). Rakenteet ovat paljaan taivaan alla ja alueella ei ole muita rakennuksia, mikä kertoo rituaalitoiminnasta ulkoilmassa.

Pasargadin alueelta löytyi myös kolme tulialttarin fragmenttia, joista yksi oli syvä tulenpoltoastia (Boyce 1985 [1979]: 50–51; Stronach 1978: 141). Ne olivat kivistä ja kolmiportaisia, muistuttaen osittain varhaisempaa Nushijanin tulialttaria. Stronachin mukaan kyseiset siirrettävät tulialttarit kuului oletettavasti seremoniapaikalle. (Stronach 1978: 141–142: Fig. 72.)

Rakenteiden länsipuolella aukeaa tasanko, jossa noin 120 metrin päässä on matalahko kumpu. Stronachin (1978) 1960-luvun kaivauksien mukaan paikalla on sijainnut matala terassi.¹⁴ Sen oletetaan liittyvän jossain muodossa rituaalirakenteisiin (myös Canepa 2018: 155.) Terassi muodostui viidestä tasanteesta, jotka kapenivat porrasmaisesti ylöspäin (ylin tasanne oli n. 15 x 20 m). Terassin päällä ei kuitenkaan ole ollut mitään erillistä rakennetta tai rakennusta. Neljännen tasanteen osasta löytyi kultakätkö, mutta esineet olivat pelkkiä fragmentteja eivätkä olleet ajoitettavissa. Koko aluetta on ympäröinyt aitaus. Terassin ja aitauksen tarkkaa rakennusajankohtaa ei ole pystytty määrittelemään, ne vaikuttavat olevan hieman myöhempiä kuin alttarirakenteet. (Stronach 1978: 142–145.)

21.3 Tasankojen ja kukkuloiden pyhä tuli

Tutustuin Nushijanin kohteeseen vuonna 2012. Paikka oli vaikuttava, jo kaukaa erottui yksittäinen kukkula keskellä tasankoa. Kukkulalle kiipeäminen herätti odotuksen, sisälle temppeliin ei kuljeta suoraan, vaan kukkulan viertä ja kapean käytävän sekä eteishuoneen kautta. Altari oli syvällä pyhätön sydämessä monen oven ja porttikaaren suojassa. (Kuva 21.2.) Altarihuoneen sisällä oli erityinen aura. Vaikutti siltä, että tulensija oli tarkoituksella salainen, vihkimättömiltä varjeltu, ehkä vain joillekin tietyille (papistolle, eliitille) tarkoitettu. Tulen rituaalit suoritettiin altarihuoneen suojassa.

Toinen eroavaisuus myöhempiin tulialttareihin Nushijanissa on allas, jossa tulta oli poltettu. Syvennys oli matala, mikä voi kertoa tulenpolton määrästä. Paikalla käydessäni tulensija oli suojattu peittämällä. Rakenteiden haurauden vuoksi se oli jouduttu peittämään välittömästi esille kaivun jälkeen (ks. Stronach & Roaf 2007: Plate 18 & 20). Nushijanin tulensijan funktiosta on useita tulkintoja. Stronachin ja Roafin (2007: 210–213) tulkinnat ovat olleet varovaisia, he eivät tarkemmin määrittele kuka tai miksi – kenen kunniaksi – tulta on poltettu, mutta he viittaavat meedialaiseen käyttöön. Boyce (1975: 457) sen sijaan sivuuttaa Nushijanin vieraana kulttialttarina, Choksy (2007) puolestaan pitää sitä meedialaisena (zarathustralaisena) tulen rituaalipaikkana. Boycen teoria ei vaikuta uskottavalta, mutta myös Choksy jättää huomiotta kysymyksen miksi temppeli suljettiin, jos se oli zarathustralainen pyhättö. Warwick Ball, joka oli ollut mukana 1970-luvun kaivauksilla, esittää uskaliaan tulkinnan, jossa hän nimeää temppelin kuuluneen (mahdollisesti) magus-Gaumatalle, Dareios I:n voittamalle vallananastajalle. Gaumata oli tuhon hetkellä ollut Meediassa, Sikayauvatin linnoituksessa, Nisayan alueella.¹⁵ Näitä paikkoja ei ole pystytty tarkasti tunnistamaan, mutta Ball ehdottaa paikaksi Nushijania. (Ball 2012: 20–22.)

Nushijanissa arkeologisia kaivauksia suorittanut Ali Hozhabri (2013a) on esittänyt, että Nushijan oli meedialainen Mithran pyhättö. Hozhabri perustelee näkemystään mielenkiintoisesti muun muassa maisemallisella argumentilla. Muinaisen perimätiedon mukaan Mithra tunnetaan laajojen tasankojen (laidunmaiden) haltijana (esim. Foltz 2013: 27), hänen paikkojaan olivat myös korkeat kukkulat ja tornit. Mithraan voi viitata ristimäinen pohjakaava ja ristinmuotoiset koristeaukot seinissä,¹⁶ sillä risti oli yksi Mithran symboleista (esim. Foltz 2013: 30; Hozhabri 2013a). Lisäksi temppelin sulkeminen sopii Nushijanin elämänsäkaareen Mithran pyhättönä. Zarathustralaisuus oli voimistumassa, ja Kyyrosin valloitettua Meedian 550-luvulla eaa. se vahvisti sijaansa vallitsevana uskontona. Viimeistään Dareios I:n aikaan Ahuramazda sai ainoan – oikean – jumalan aseman. Aikaisemmat uskonnolliset rituaalipaikat ovat todennäköisesti joutuneet epäsuosioon, mihin Nushijanin selittämätön sulkeminen voi liittyä. Pyhättöä ei tuhottu vaan se on suljettu uskonnollisella pieteetillä, mahdollisesti Mithran kannattajien toimesta (Hozhabri 2013a). Ehkä on pidetty avoinna mahdollisuus sen uudelleenkäyttöön.

Pasargadin pyhän tulen rituaalien tapahtumapaikan jäännökset ovat hieman helpommin tulkittavissa. Pasargadin alttarirakenteet näyttävät olleen mallina myöhemmille akhaimenidien tulensijoille, mikä näkyy Naghsh-e Rostamin hautamonumenttien kalliokuvissa (ks. esim. Shahbazi 2005 [1978]: 111–112). Ne kuuluivat kuningas Kyyrosin uskonnollisiin rituaaleihin, ja ne on liitetty zarathustralaisuuden omaksumiseen paljolti rituaalipaikan ja rakenteiden perusteella (ks. esim. Boyce 1985[1979]: 50–51; Stronach 1978). Kohde ei kuitenkaan ole tulkinnaltaan selkeä,¹⁷ esimerkiksi viereisen kukkulalle rakennetun terrassin mahdollista osuutta tulen rituaaleihin ei vielä tunneta. Myös Zendan-e Suleimanin funktiota tulen paikkana ei ole täysin pystytty sulkemaan pois.

Etsiessäni tietä kohteeseen (keväällä 2017) pyysin neuvoa paikallisilta kyläisiltä, he kysyivät tarkoitanko ”aarteen paikkaa” (Ir. *mahalleh ganj*). Ehkä nimi liittyi terrassin kulturalöytöihin tai salakaivuun, sillä havaitsin siellä mahdollisia salakaivun jälkiä.

Pasargadissa tulen paikka ei näy kauas. Reilun kahden metrin kokoiset jalustat eivät hallitse maisemaa eivätkä herätä huomiota samalla tavalla kuin maastossa korkealla kukkuloilla sijaitsevat rakennukset. Keskusalueelta katsottuna pyhän tulen alttarirakenteet ovat piilossa kukkuloiden takana, ehkä ne haluttiin suojata hovin katseilta ja hälyltä. Vaikka tulen paikan sijoittuminen maastoon vaikuttaa osittain yksityisyyttä korostavalta, terassi tuo siihen yleisön mahdollisuuden. Paikalla tapahtuneet seremoniat ovat voineet olla avoimia ja vaikuttavia, myös kuninkaallista valtaa huokuvia.

21.4 Lopuksi

Iranilaista arkeologista maisemaan tarkasteltaessa erottuvimmat merkit pyhän tulen rituaaleista ovat chahartagh ja atashgah rakennuks(i)en jäännökset kukkuloiden laella. Tosin rakennus voi olla myös Mithran pyhättö tai islamilainen muistomerkki. Rakennukset ovat eri aikakausilta yli vuosituhannen pituiselta ajanjaksolta, eivätkä niiden funktiot ole yksiselitteisiä. Osa rakennuksista on raunioina, osa restauroitu tai uudelleen rakennettu; funktio ja merkitykset ovat vaihdelleet, liittyen kuitenkin yleensä uskontoon.

Harvinaislaatuinen ja vanhin tunnettu meedialaisen ajan tulitemppeli on Nushijanissa. Rakennusta pidetään tulen paikkana, mutta tulkinnat vaihtelevat siitä kuka ja kenelle tulta on siellä poltettu, ketä tulella on kunnioitettu. Rakennus on luultavammin ollut Mithran pyhättö, mihin viittaavat sijoittuminen maisemaan, ulkoiset materiaaliset merkit ja tiedot aikakauden uskonnollisesta ilmapiiristä, joka suosi Mithran kulttia.

Rakennukset eivät kuitenkaan ole ainoita merkkejä pyhän tulen rituaaleista. Pasargadin muinaiset tulen jalustat ovat jäännöksiä kuninkaallisesta tulen kunnioituksesta sekä siihen liittyvistä seremonioista zarathustralaisuuden voittaessa alaa silloisen Persian valtakunnan pääuskontona 500- ja 400-luvuilla eaa. Pasargadin tulensijat kertovat, että vaikka persialaiset eivät ehkä vielä 500-luvulla rakentaneet temppeleitä, tulialttareita oli jo tuolloin, ja pyhän tulen rituaalit suoritettiin ulkosalla vanhan perinteen mukaan. Useista muista poiketen Pasargadin pyhä tuli ei palanut korkealla kukkulalla, ehkä se oli tarkoitettu vain kuninkaallisiin seremonioihin. Nushijan (ja mahdollisesti Zarbolagh) antavat sen sijaan viitteitä meedialaisen kauden tulen rituaaleista, joissa tuli paloi pyhätön sydämessä, korkealla ja suojassa. Seuranneina vuosisatoina tulensija sijoitettiin useimmiten chahartagheihin ja/tai suurempien rakennuskompleksien yhteyteen. Varhaiset pyhän tulen rituaalipaikat, varsinkin ennen akhaimenidien aikaa, ovat vielä huonosti tunnettuja ja sen vuoksi monitulkintaisia. Uusimmat arkeologiset tutkimukset voivat osaltaan hälventää tiedon epävarmuutta.

Loppuviitteet

- ¹ Aiheeseen liittyvät termit ovat problemaattisia uskontoon kytkeytyvien kielikuvien ja termistön vahvan kristillisen latauksen vuoksi. Sana *altari* tuo välittömästi mieleen joko kristillisen kirkon alttarin tai pakanallisen uhrialttarin, sana *temppeli* puolestaan pakanalliset tai antiikin palvontapaikat. (Ks. <https://www.kielitoimistonsanakirja.fi/#/altari>.) Englanninkielisissä tutkimuksissa termien *tulialttari* ja *-temppeli* (*fire temple, fire altar*) epätarkkaa käyttöä on kritisoitu (esim. Boyce 1975: 457 viite 18), termit ovat kuitenkin sopivia oikeassa kontekstissa käytettäessä (Choksy 2007). Tässä artikkelissa *temppeli* on tulen paikka, jossa pyhää tulta poltetaan, pysyvästi tai sytyttäen rituaaleja varten. *Altari* on jalusta, alusta tms., jossa on tulelle syvennys tai paikka irrallista polttoastiaa varten. Vaihtoehtoisesti käytän myös termiä *tulensija*.
- ² Kohteista tai rituaaleista ei Iranin osalta juurikaan ole aikalaistietoa, mutta nykyistä tutkimuskirjallisuutta on runsaasti. Rajoitetun tilan vuoksi lähdekirjallisuuteen on valikoituneet vain tämän artikkelin kannalta keskeisimmät julkaisut.
- ³ Ilmaisuilla tulen kunnioitus ja tulen rituaalit tarkoitan pyhän tulen sytytystä, ylläpitoa ja sen ääressä lausuttuja hymnejä/rukouksia tai muita uskonnollisia menoja. Seremoniaa käytän esim. kuninkaiden tulen rituaaleissa. Yleisesti käytetty sana *palvonta* ei sovi hyvin pyhän tulen rituaalien yhteyteen, sillä zarathustralaisuus ei ole varsinaisesti tulen palvontaa vaan tulen kunnioitusta (Shahbazi 2005 [1978]: 161).
- ⁴ Arviot Zarathustran elinajasta vaihtelevat tutkijasta riippuen n. 1600–600 eaa. välillä. Esim. zarathustralaisuuteen perehtynyt Mary Boyce (1985 [1979]: 18) sijoittaa Zarathustran elinvuodet noin 1600–1500 -luvulle eaa. Hän perustelee näkemystä mm. zarathustralaisuuden vanhimman hymnikerrostuman (*Gathas*) arkaaisella kielellä. Myös meedialaisten ja persialaisten perimätieto ja nimihistoria viittaavat varhaisempaan aikaan. Ajoituksen epäilijät ajoittavat Zarathustran 600-luvulle, lähes samanaikaiseksi kuningas Kyyrosin (500-luku) kanssa. On myös ehdotettu vuotta 1080 eaa. muinaisissa kirjoituksissa mainittuihin vuosilukuihin ja laskelmiin perustuen (Shahbazi 1977).
- ⁵ Yksittäisiä/parillisia vaikeasti ajoitettavia pienehköjä alttareita/jalustoja on löytynyt eri puolilta Irania, mutta ne eivät ilmeisesti kuulu varhaisimpiin jäännöksiin.
- ⁶ Tulkinta perustuu rakennusmenetelmiin ja joidenkin rakennusosien C14 ajoituksiin.
- ⁷ Schippmannin (1971) luettelossa sassanidien aikaisia tulitemppeleitä on mainittu noin 60 kpl. Myöhemmin niitä on löytynyt lisää.
- ⁸ Nimestä on monta kirjoitusasua (esim. Nush-i Jan, Nush-i Djan jne.) Olen valinnut yhteen kirjoitetun Nushijan asun, joka on kohteessa käytetyn nimen mukainen (myös Ball 2012).
- ⁹ Ks. Stronach & Roaf 2007: 214. Hozhabri (2013a) esittää eriävän tulkinnan muiden rakennusten funktiosta, ne saattoivat liittyä uskonnollisiin rituaaleihin.
- ¹⁰ Altari oli neliportainen, päällystaso neliömäinen leveydeltään noin 140 cm.
- ¹¹ Boycen (1975) mukaan siinä ei voinut palaa zarathustralainen pysyvä tuli, Choksy (2007: 236) puolestaan huomauttaa, että altaria voitiin käyttää tulirituaaleissa, tulen ei tarvinnut olla pysyvää.
- ¹² Rakennusten täyttö ei ole tuntematon tapahtuma, sitä on tehty muuallakin (esim. Ball 2012). Keski-Iranista on löytynyt (Zarbolagh) yksittäinen laattakivistä tehty rakennus, joka sijaitsee kukkulan päällä tasangolla. Rakennus on jossain vaiheessa tuntemattomasta syystä täytetty hiekalla ja pikkukivillä sekä peitetty ulkopuolelta näkymättömäksi. Täytön, ajoituksen ja muiden viitteiden perusteella rakennus on meedialaiselta kaudelta, mahdollisesti ”temppeli”. (Malekzadeh 2003; myös Hozhabri 2013b.)
- ¹³ Alustojen korkeus n. 2 m, leveys 2,4–2,8 m (Stronach 1978: 138–139).
- ¹⁴ Stronachin (1978: 143) mukaan terassin mitat ovat seuraavat: keskimääräinen pituus 75 m, leveys 46–65 m ja korkeus 50,4 m. Korkeuden osalta kysymyksessä lienee kirjoitusvirhe ja korkeus on 5,4 m, sillä kumpu on hyvin matala.
- ¹⁵ Nisayan tiedetään olleen meedialaista aluetta ja Mithra vaikuttaa olleen siellä palvotuun jumaluus (Zarghamee 2018 [2013]: 453). Zarghameen (2018 [2013]: 464) mukaan Gaumata oli Mithran kannattaja.
- ¹⁶ Ks. Stronach & Roaf 2007: 86 & PL 21a.
- ¹⁷ Pasargadissa on tehty viime vuosina lisää arkeologisia tutkimuksia (Excavation starts at Pasargadae. Tehran Times 29.7. 2018), joiden tulokset saattavat muuttaa tulkintoja.

Lähteet

- Ball, W. 2012. The End of Nushijan. Teoksessa H. Baker, K. Kaniuth & O. Adelheit (toim.) *Stories of Long Ago. Festschrift für Michael Roaf*: 11–23. Munster: Ugarit Verlag.
- Boyce, M. 1975. On the Zoroastrian temple cult of fire. *Journal of the American Oriental Society* 95: 454–465.
- Boyce, M. 1985[1979]. *Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices*. London: Routledge & Kegan.
- Canepa, M. P. 2018. *The Iranian Expanse: Transforming Royal Identity through Architecture, Landscape, and the Built Environment, 550 BCE–642 CE*. Oakland: University of California Press.
- Choksy, J. 2007. Reassessing the material contexts of ritual fires in ancient Iran. *Iranica Antiqua* 42: 229–269.
- Curtis, J. 2005. The material culture of Tepe Nush-I Jan. *Iranica Antiqua* 40: 233–248.
- Foltz, R. 2013. *Religions of Iran. From Prehistory to the Present*. London: Oneworld Publications.
- Hozhabri, A. 2013a. Mehrkade Anushegan. Teoksessa M. H. Gharishi & H. HashemizarijAbad (toim.) *Dastavardeha, Forsatha, Asibha. Majmoeh maghalaat bārgozideh Hamayash Melli Bastanshenashi Iran*: 1–16. Birjand: Daneshkadeh honar Daneshgah Birjand.
- Hozhabri, A. 2013b. The evolution of religious architecture in the Sassanian period (tr. G. Watson). *Sasanika, Archaeology* 18: 1–40.
- Jafari Zand, A. 2002. *Isfahan pish az Islam*. Tehran: Entezarat-e Aan.
- Kaim, B. 2004. Ancient fire temples in the light of the discovery at Mele Hairam. *Iranica Antiqua* 39: 323–337.
- Kazemi, Y., Mousavi S. Y. & Majdi, S. 2015. Cultural and historical landscape of Atashgah-i Isfahan. *Buletin Teknologi Tanaman* 12 (2): 355–360.
- Malekzadeh, M. 2003. Bannai sangi Zarbolagh Ghom, niyashgahi (?) az dour'e Maad: gozaresh-e baazdid va barresi moghamati, paiz 1381. *Majalleh Bastanshenashi va Taarikh* 17 (2): 52–64.
- Potts, D. 2007. Foundation houses, fire altars and the Frataraka: interpreting the iconography of some Post-Achaemenid Persian coins. *Iranica Antiqua* 42: 271–299.
- Razmjou, S. 2006. Religion and burial customs. Teoksessa J. Curtis & N. Tallis (toim.) *Forgotten Empire. The World of Ancient Persia*: 150–180. London: British Museum Press.
- Schippmann, K. 1971. *Die Iranischen Feuerheiligtümer*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Shahbazi, A. Sh. 1977. The Traditional Date of Zoroaster Explained. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 40 (1): 25–35.
- Shahbazi, A. Sh. 2005 [1978]. *The Authorative Guide to Nagsh-e Rostam* (tr. A. Shenassa). Tehran: Safran.
- Stronach, D. 1978. *Pasargadae. A Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*. Oxford: Clarendon Press.
- Stronach, D. & Roaf, M. 2007. *Nush-I Jan I. The Major Buildings of the Median Settlement*. Leuven: Peeters & British Institute of Persian Studies.
- Zarghamee, R. 2018 [2013]. *Discovering Cyrus. The Persian Conqueror Astride the Ancient World*. Washington DC: Mage Publishers.